

Áttérési mozgalom a budapesti zsidóságban 1945 előtt és után

KARÁDY VIKTOR

A vallásváltással kapcsolatos elemzésnek mindig egy szükségszerűen „középtávú” társadalomtörténeti bázis-elméletből kellene kiindulnia, amely csak egy időszakra és az uralkodó társadalmi viszonyok szempontjából szigorúan lehatárolt társadalmi térre érvényes. A kisebbségi vagy társadalmilag alávetett vallások képviselőinél az áttérési mozgalom hátterében nem ugyanaz a logika működik, mint a többségi vagy uralkodó vallások cserekapcsolataiban. Ezek a logikák ráadásul számottevő történelmi változásoknak vannak kitéve. Mivel a magyar történetírás 1945 után sokáig szinte teljes mértékben figyelmen kívül hagyta a vallási identitás kérdéskörét, ami egy kevéssé szekularizált és felekezeti multikulturális társadalomban mindig hatalmi egyenlőtlenségek körül forog, jelen rövid írásunk csak egy szélesebb kérdéskör néhány részleges és helyi – kizárólag a fővárosra vonatkozó – adalékát vizsgálja. Ez a modernizálódó és világiasodó Magyarországon az egyházak közötti kapcsolatok alakulására reflektál kétfajta tematikus pólussal. Egyrészt annak a szimbolikus tőkefajtanak a szerepéről van itt szó, melyet a különböző vallásokhoz való tartozás képvisel a társadalmi státusz meghatározásában. A témavilág másik fókuszában az iskoláztatás áll, mivel 1948 előtt az elemi és középfokú iskolázás legfőbb vállalkozó közegei a felekezetek voltak, és hatásuk – a lelkek feletti uralom – jórészt az iskolai szocializáción keresztül érvényesült. A jelen írás csak közvetetten érinti e két területet. Tartalmában viszont lábjegyzetként vagy mentalitástörténeti háttér tanulmányként szolgálhat Karsai László alapvető kutatásaihoz, melyek pontosították a Soá magyarországi eseménytörténetét, és átrajzolták a bűntény honi politikai felelőseinek súlyviszonyait. Konkrétan, a zsidó aposztázia számszerűsített jellemzőinek elemzése a zsidótörvények előestéjétől a sztálini bolsevizmus hosszú évtizedéig példázni engedi egy stratégikus önbesorolási gyakorlat társadalmi funkcióváltását többfajta egymást váltó társadalomtörténelmi konjunktúrában, mint a keresztény kurzus, a zsidótörvényekkel terhelt fasizálódás, a náci népirtás, a koalíciós évek a vörös hadsereg által megszállt országban, a sztálinista diktatúra és annak utóélete az 1956-os forradalmon keresztül.

E korabeli magyarországi felekezetek közötti viszonyokkal kapcsolatos reflexió különös fontossága abban is rejlik, hogy a statisztikai apparátus gyakorlatilag 1948 óta *hallgat* a vallásváltás jelenségeiről, és az egyházi körök – önként vagy kényszerből – ugyancsak a hatóságok cinkosainak bizonyultak ebben a hallgatásban. Míg általában véve az áttérésekkel kapcsolatos legutolsó adatokat az egész országra vonatkozóan 1942-ben, Budapestre nézve pedig 1943-ban közzétették, a zsidókkal kapcsolatban 1947 óta nem állnak rendelkezésre efféle reprezentatív és publikus információk. Igaz, az *Endlösung* túlélői nem ragaszkodhattak hozzá, hogy szörnyű élményeiknek ezt az aspektusát dokumentálva lássák. Inkább hajlottak arra, hogy egyszer és mindenkorra elfeledjék és elfeledtessék az intézményesített antiszemitizmus korszakának megaláztatásait, melyek sokakat saját közösségi identitásuk megtagadására készítették. A keresztény egyházak pedig, amelyek Magyarországon ritkán vonakodtak objektív értelemben megosztani vagy támogatni az állami antiszemitizmust, a sokféle kényszertől túldeterminált vallásváltás tényeinek elhallgatásával nem kevésbé erőszakos hittérítő múltjuk és a nem mindig csak spirituális eszközökkel vívott kultúrharculuk szőnyeg alá söprésének lehetőségét remélhették. Az 1945 után kiépülő új rendszer hatóságai szemében a felekezetek közötti kapcsolatokra vonatkozó minden információ annak a szerepnek a kontinuitására utalt, amelyet az egyházak egyrészt a tömegek erkölcsi szocializációjában, másrészt a zsidók „asszimilálásában” vállaltak. Ennek a szerepnek az elismerését az új hatóságok elutasították, mivel a vallásosság és a felekezeti funkciók minden formája ellentétben áll saját ideológiai törekvéseikkel. Így a hivatalos statisztikai apparátus az 1949-es népszámlálással lezárta mindenféle adatszolgáltatást vallási ügyekben egészen a szocialista rendszer végéig.

Az 1945 utáni áttéréseket övező hallgatás implicit módon azt a vélekedést támasztja alá, miszerint a zsidók tömeges „kitérése” a végérvényesen lezárult üldözések időszakához köthető. Nem volt illendő beszélni róla, ugyanis a „szocializmus építésének” ateista logikája szerint jelentős társadalmi tényként nem is létezhetett. Az efféle okfejtés, amely mindazok sajátja volt, akik a bonyolult valósággal saját érdekvezérelt elgondolásaik megnyugtató képeit azonosították, nemcsak az adatokat értelmezi félre, de az áttérés hátterében meghúzódó motivációkat is végletesen leegyszerűsíti.

E félreértelmezés és leegyszerűsítés bizonyítására, valamint annak szemléltetésére, hogyan is alakult ténylegesen a zsidó áttérési mozgalom a második világháború után, közvetlen adatok hiányában kétfajta becslés-

ből kellett kiindulnom, melyeket 1944 előttre nézve párhuzamba állítottam a publikált statisztikákkal. Zsidó hitközségi források bejelentett kitérésű anyakönyvei („aposztaták törzskönyvei”) mellett keresztény plébániák és lelkészségek betérési regisztereit használtam, konkrétan öt nagyobb keresztény vallási hivatal idevágó adatait.¹ Ezek azokban a negyedikben működtek, ahol a háború előtt és után a budapesti izraelita népesség többsége összpontosult.

A forrásokból kiolvasható tendenciák értelmezésénél azonban számba kell venni a vallásváltás aktusaiban rejlő disszimuláció mértékét is. A „kitérőknek” mindenképp felvételt kellett nyerniük a befogadó egyházba, tehát ott mint a választott felekezet tagját anyakönyveztetni magukat. Ilyen anyakönyveken alapultak a fővárosban 1943-ig és országosan 1942-ig bezárólag publikált hivatalos vallásváltási statisztikák. Elvben azonban az elhagyott hitközségnél is fennállt a „kijelentkezés” kötelezettsége. Ezt azonban könnyen el lehetett hanyagolni, ha kiesett minden külső hatóság ellenőrzése alól, semmilyen publikus kimutatásban nem jelent meg, ráadásul az érintetteket kitette az elhagyott anyahitközség képviselőivel való (feszültségtől nem mentesíthető) szembesülésnek. Ennek megfelelően keresztény forrásból származó adataim az érintett felekezeti hivatalokra nézve teljes körűek, és felölelik a főváros összes zsidó áttérőjének körülbelül egyötödét (amennyiben ezt 1943-ig mérni lehet). A zsidó hitközségi adatok ezzel ellentétben erősen önszelektált érvényűek, amennyiben az érintettek jelentős – az évekkel változó – hányada elmulasztotta jelentkezését a Síp utcában. Ráadásul ottani felmérésünk értelemszerűen csak a pesti neológ hitközségben bejelentett aposztáziákra vonatkozik.

Láthatjuk, hogy az 1. táblázatban az 1936-es szinthez viszonyított három kalkulált számsor egymással párhuzamosan alakul. Egészen 1943-ig az évenkénti változások 1938-on, az ún. első zsidótörvény évén kívül csak kis mértékűek. Ha elfogadjuk azt a hipotézist, miszerint ez a párhuzamos fejlődés a második világháborút követően tovább folyik, megállapíthatjuk, hogy az áttérési mozgalom mindvégig fontos jelenség maradt, mivel abszolút számai egészen 1948-ig nem csökkennek az 1932-es szint alá. Nyilvánvaló tehát, hogy a kitérésű mozgalom messze nemcsak a régi rend-

¹ Ezek a következők: a Krisztina téri katolikus plébánia, a Deák téri evangélikus templom, valamint három protestáns központ: a Pozsonyi úti, a Gorkij fasori és a belső lipótvárosi. Technikai okokból az adatok bizonyos évekre és vallási központokra nézve hiányoznak, így például hiányosak az adataink 1936-ból (Gorkij fasor), 1937-ből (Gorkij fasor és Pozsonyi út), valamint az 1953 és 1957 közötti időszakból (Deák tér). E hiányzó adatok pótlására a többi központ 1932-höz viszonyított átlagát vettem alapul.

szer függvénye, hanem még a felszabadulást követően is a zsidóság adott társadalmi léthelyzetétől való megszabadulás fontos eszközeként funkcionált.

1. táblázat

A kitérések nyers számai és 1936-hoz mért viszonylagos számai három forrás szerint 1932 és 1960 között

Év- szám	Pesti neológ hit- községnél	Buda- pesti sta- tisztikák- ban	Öt kiválasz- tott keresz- tény lelkész- ségénél	Pesti neológ hit- községnél	Buda- pesti sta- tisztikák- ban	Öt kiválasz- tott keresz- tény lelkész- ségénél
				1936=100	1936=100	1936=100
1932		467	99		41	63
1933		607	137		53	75
1934		732	163		64	88
1935		890	191		78	78
1936	197	1141	216	100	100	100
1937	431	1058	147	219	92	68
1938	668	6127	1016	339	537	470
1939	544	3558	663	276	312	307
1940	562	1866	557	285	163	258
1941	341	1607	251	173	141	116
1942	927	2052	439	470	180	203
1943	580	1601	278	294	140	129
1944	1615		3009	820		1393
1945	291		193	148		89
1946	305		166	154		77
1947	227		109	115		50
1948	234		72	119		33
1949	104		25	53		12
1950	81		13	41		6
1951	60		12	30		6
1952	41		12	21		6
1953	34		13	17		6
1954	42		9	21		4
1955	3		11	2		5
1956	65		15	33		7
1957	51		38	26		18
1958	22			11		
1959	24			12		
1960	10			5		

Forrás: „Aposztáták könyve” a pesti neológ hitközség irattárában; a *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyvei*; az 1. lábjegyzetben megnevezett plébániák és kerületi vallási központok betérési anyakönyvei.

Mielőtt ezen eredmények birtokában bármiféle értelmezési kísérletet tennénk, próbáljuk meg azok valós súlyát a túlélő zsidók demográfiájában az *áttérési hajlandóság* perspektívájából meghatározni. Ehhez mindenekelőtt a konvertiták számát kell a felekezetet váltani képes alappopuláció létszámára vetítenünk. Budapesten 1930-ban 204 000, míg 1941-ben 184 000 izraelita vallásút tartottak számon (népszámlálási adatok).² Az Eichmann ténykedését követő első, 1945-ös népösszeírás azonban már csak 96 500 izraelitát azonosított, ami nagyjából ugyanaz, mint az 1949-es népszámlálási adat, annak ellenére, hogy a két dátum között számos migrációs mozgalom lényegesen módosította a túlélő fővárosi zsidóság összetételét: deportált csoportok és hadifogoly munkaszolgálatosok részleges visszatérése, vidékről való felvándorlás, kivándorlás Nyugatra és Palesztinába, újonnan szovjet fogságba kerülők. Mindenesetre mivel így a potenciális konvertiták létszáma a régi rendszer végéhez képest körülbelül megfelelőddött, az 1945 utáni kitérés számoknak legalább a *dupláját* kell vennünk ahhoz, hogy az áttérési hajlandóságot a korábbival összevethetően felbecsüljük.

Ebből a műveletből egyértelmű a következtetés. A felszabadulást követő három évben az áttéréseknek a lehetséges konvertiták számához viszonyított statisztikai gyakorisága nagyságrendileg azonos volt az 1941 és 1943 közötti, a német megszállást megelőző három háborús év számaival. Ez továbbra is a történelmileg mért közel legmagasabb szintű kitérés mozgalom vetülete a fővárosban, eltekintve a heveny antiszemita krízisek időszakaitól (1919 – Tanácsköztársaság és fehérterror, 1938 – az első zsidótörvény, 1944). Ha e trend alapján megpróbálunk a fővárosi zsidó népességre megközelítőleg becslést adni, azt mondhatjuk, hogy e három évben az éves áttérési arány meg kellett, hogy közelítse az 1%-ot, vagyis a zsidó közösség évente 8–900 tagot veszített el.³ Ezek szerint az 1940 és

² Lásd: Illyefalvi I. Lajos, dr. (szerk.): *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve, 1933.* XXI. évf. Budapest: Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1933. 66.; *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve az 1944–46 évekről.* XXXIII. évf. Budapest: Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1948. 38.

³ A vizsgálatunkban szereplő öt egyházközségben az áttérések éves átlaga 323 volt 1941 és 1943 között, illetve 156 volt az 1945 és 1947 közötti időszakban. Mivel a zsidó népesség időközben a felére csökkent, ez utóbbi számnak a dupláját kell vennünk ahhoz, hogy az áttérési hajlandóságot meghatározhassuk a második világháború után a túlélő népességben (vagyis kb. 312). Az általunk kiválasztott öt egyházközségben a háború előtti években a fővárosban regisztrált áttérések 18,4%-át rögzítették. Ha abból indulunk ki, hogy ez az arány a háború utáni évekre is igaz, akkor az 1945 és 1947 közötti időszakra évi 847 áttérést becsülhetünk.

1943 közötti, valamint az 1945 és 1947 között megfigyelt trendek egymással szoros folytonosságot mutatnak.

Mindazonáltal a „fordulat évében” – vagyis a kommunista párt tényleges hatalomra jutásakor Magyarországon (1948) – az áttérési hajlandóságban is hirtelen csökkenés figyelhető meg. A sztálinizmus éveiben aztán az áttérési mozgalom rohamos elapadása zajlik egészen az 1956. októberi forradalom utáni időszakig. Amennyiben itt az áttérési számokat hónapokra is lebontjuk, azt látjuk, hogy ez 1956 januárjától szeptemberéig 0,2 – vagyis alacsonyabb, mint az 1953 és 1955 közötti havi átlag (0,8), viszont ugyanezen év októberében és decemberében 2,3, míg az 1957 januárja és márciusa közötti időszakban már 7,7. Ezt követően a számok visszailleszkednek a krízis előtti trendbe. 1957 áprilisa és decembere között ez ismét csupán havi 0,8 áttérést jelent. Mivel a forradalom utáni hónapok az egyik legjelentősebb időszakot jelentették a magyar történelemben a zsidók kivándorlása szempontjából – ami azt jelenti, hogy a zsidó közösség mintegy 20–25 000 főt veszített el⁴ –, az áttérési hajlandóság feltehetőleg óvatos becsléssel is elérte az 1932–1934 közötti szintet, amely periódus a faszizmus kezdeti erősödésének időszaka volt.⁵

Az adatok ezen deskriptív bemutatása már önmagában értelmezési kísérletért kiált. Az áttérési kedv megnő a felszabadulást és az 1956-os válsághelyzetet követően, vagyis a bizonytalan időszakokban, amelyekben akár azért, mert az új rendszer még nem épült ki teljesen, akár mert éppen összeomlott, az áttérés mint klasszikus asszimilációs stratégia ismét aktuálissá válik. Mivel itt az áttérések erősödése valamilyen társadalmi krízishez vagy egy krízis utáni időszakhoz kötődik, magától értetődik, hogy egy olyan jelenség ismételt megjelenéséről van szó, amelynek történelmi pillanatai egybeestek a heves antiszemita agitáció időszakaival (1919–1920, 1938–1944). Ezt a jelenséget ezért *elsősorban* olyan stratégiaként kell

⁴ A *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* (Párizs: Magyar füzetek, 1984. 97–109.) című kiadványban egy egész fejezetet szenteltem a háború után emigrált zsidók számával kapcsolatos becsléseknek „Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére” címmel.

⁵ Amennyiben abból indulunk ki, hogy az országot 1956–1957-ben elhagyó zsidók nagy része budapesti volt (erre abból következtethetünk, hogy 1949 után a magyarországi zsidóság közel négyötöde már a fővárosban élt; lásd: Karády: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, 62.), a budapesti zsidó közösség lélekszámának legalább 40 000-rel kellett csökkennie 1957-ben, vagyis a háború előtti létszámának csak mintegy 40%-át érte el. Így tehát az 1957-ben áttérők számát – 49-et – 2,5-del meg kell szoroznunk, hogy időben összehasonlítható értéket kapjunk. E számításból 1957-re elméletileg 124 konvertita következik (1932=100), szemben az 1932 és 1934 közötti időszak 134-es éves átlagával.

értelmezni, amely továbbra is az antiszemita rendszerekben elszenvedett traumák meghaladását célozta, és sokkal kevésbé írható valamiféle spirituális „neofitizmus” vagy a vegyes házasságokat kísérő igazodási törekvés számlájára. Egészen konkrétan a náci népirtás élménye (gyásza) készítette a túlélő zsidók ezreit elődeik vallásának feladására még 1945 és 1948 között is, vagyis egy olyan időszakban, amelyben a korábbiakkal ellentétben, paradox módon, a „keresztény” státusz már nem segítette elő a szakmai érvényesülést. Hasonlóképpen, az áttérések számának 1956 végén és 1957 elején megfigyelhető szignifikáns – bár csekély – elmozdulását felfelé az antiszemita hangulat újbóli kialakulásának félelme is táplálta, még ha ennek viszonylag kevés objektív alapja is volt, főképp a fővárosban.⁶

Azt, hogy mindkét esetben valamiféle önvédelmi, ha ugyan nem pánikreakcióról van szó, az is bizonyítja, hogy az 1945 utáni áttérések a válságidőszakokban tapasztalható áttérési mozgalmak vonásait mutatják: a férfiak enyhe, de általános nominális felülreprezentáltságát és az áttérések túlnyomó többségének eltitkolását az izraelita vallási hatóságok elől. E tekintetben is jól látszik a hasonlóság az 1940-es évek eleje és a felszabaddulás utáni időszak között.

„Normál időszakban” a nők számos okból kifolyólag mindig hajlamosabbak voltak az áttérésre, mint a férfiak, ezen okok mindegyikének hátterében azonban az áll, hogy a nők és a férfiak esetében az áttéréseket részben eltérő életstratégiák motiválták. A nőknél, akik gyakrabban voltak gazdaságilag függő helyzetben és számítottak a vegyes házasságokban érdekérvényesítési készségük szerint „gyengébb” félnek, az áttérés rendszerint a felekezeti szempontból vegyes házasságok velejárója volt, vagy a férjzetlen nők esetében gyakrabban jelentette a hitbéli meggyőződés révén a keresztény közegbe való beilleszkedés eszközét. Ugyancsak igaz az, hogy a nők áttérése esetében gyakoribbak a tisztán spirituális megfontolások.

Ezzel szemben a férfiaknál rendszerint kimondottan asszimilációs stratégiáról van szó – akárcsak a névmagyarosítás, a gyerekek állami vagy protestáns felekezeti iskolába íratása (az izraelita iskolák helyett) vagy

⁶ Az 1956-os események akkor hivatalosnak számítók, (a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának Tájékoztatói Hivatala által kiadott) „fehér könyve” összesen 21 antiszemita incidensről tesz említést. Ez a szám mindent egybevetve elenyésző a forradalmi napokban zajló tömegmozgalmak méretéhez, illetve ahhoz képest, hogy a sztálinista rezsim vezetői többségükben zsidó származásúak voltak, és a forradalom alig több mint egy évtizeddel követte a Soát. Lásd Kovács András cikkét: *La question juive dans la Hongrie contemporaine. Actes de la recherche en sciences sociales*, Vol. 57, mars 1985. 45–57., különös tekintettel a 39. lánjegyzetre.

különböző, nem zsidó többségű egyesületekbe, klubokba, politikai pártokba stb. történő belépés. A férfiak áttérését, mivel ők rendre gazdaságilag aktívak s gyakran családfenntartók voltak, legtöbbször közvetlenül is valamilyen társadalmi-szakmai mobilitási törekvés motiválta az intézményszerű antiszemitizmus időszakában (belépés a közszolgálatba, egyetemi tanulmányok a *numerus clausus* idején, a vállalat „árjásítása” állami megrendelések reményében stb.). Sokkal „társadalmibb” jellegéből adódóan a férfiak áttérési mozgalma, úgy tűnik, jóval erősebben függ a társadalmi változásoktól, és az antiszemita krízisek idején nagymértékben fel erősödik.

Ebből adódik, hogy a nemek között az áttérési arányok sosincsnek egymással összhangban. A két világháború között a vallásváltó zsidó nők éves száma például mindig felülmúlta a férfiakét, kivéve 1919-ben és 1920-ban (a Tanácsköztársaság és a fehérterror időszakában), valamint 1938-ban (az első zsidótörvény évében). Mindazonáltal az 1945 utáni áttérések ugyancsak a férfiak jelentős *viszonylagos* többletét mutatják, ha számba vesszük, hogy a túlélők között a nemek aránya kimutathatóan magas nőtöbbletet jelez. 1946-ban még 157, 1949-ben pedig 146 nő jutott 100 férfira a fővárosban.⁷ Ha az abszolút számokat nézzük, akkor monografikus adatsoraink tanúsága szerint⁸ – bár valamivel több nő keresztelkedett meg, mint férfi: 1945 és 1948 között a vallásváltók 51,2%-a volt nő, 1949 és 1955 között 59%-uk, 1956-ban és 1957-ben pedig 54,3%-uk – mindez még mindig a jelen lévő férfiak nagyobb kitérésre való beállított-ságát mutatja.

A nemek közötti arányok az alacsony natalitásból és az emigráció megszűnéséből adódóan feltehetőleg a sztálinizmus időszakában sem változtak jelentősen. Ezt a pesti neológ hitközség (itt nem részletezett) levéltári adatai is megerősítik a regisztrált aposztatákról, melyek 1936-tól 1960-ig végig szisztematikus, de csak elég csekély nőtöbbséget mutatnak. Ezek alapján úgy becsüljük, hogy a férfiak esetében a konjunkturális áttéréstöbblet e teljes második világháború utáni időszakban nagyjából egyharmados lehetett a nők számaihoz képest. Ez az 1945 utáni mintázat hasonló tehát a korábbi antiszemita krízisek időszakában megfigyelthez.

Az áttérések eltitkolása a zsidó vallási hatóságok elől hasonló jellegűnek bizonyul. A pesti neológ rabbiságon regisztrált valláselhagyók száma

⁷ Lásd: Karády Viktor: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Budapest: Múlt és jövő, 2002. 71.

⁸ Ezek csak négy központra vonatkoznak. (A Krisztina térre vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre ilyen adatok.)

1945-re és 1946-ra például 261 és 282.⁹ E számok alig valamivel haladják meg az általunk vizsgált öt keresztény központban rögzített áttérésekét. Amennyiben a monografikus adataink reprezentativitásával kapcsolatos feltevésünk pontos, akkor megállapíthatjuk, hogy a túlélő zsidóságot elhagyók több mint kétharmada nem követte a korábbi hitközségünkkel való jelentkezés szabályát. Pontosán ez az oka annak is, hogy nehéz felbecsülni a rettenetes 1944 év kitérőinek számát, melyben – feltehetőleg – a korábban is szélesebb körű lehetett a „kikeresztelkedés” disszimulálásának mértéke.

A törvényi mulasztás mozgatórugói minden bizonnyal eltérőek voltak a felszabadulás előtt és utána. Előtte, főként a német megszállás tragikus hónapjaiban ezt a lépést a lehető leggyorsabban „meg kellett tenni”, hogy reménykedni lehessen a befogadó egyház elvárt védelmében. 1945 után az aposztázia titokban tartása – mivel az *par excellence* szégyenteljes cselekednek számított az eredeti közösség közegei előtt, különösen az akut életveszély és a tényleges egzisztenciális fenyegetettség megszűnése után – többféle „kettős játékot” is lehetővé tett az érintettek számára. A nagyváros névtelenségének köszönhetően kockázat nélkül akár kettős vallási identitást is fent lehetett tartani, sem a zsinagógával, sem az eredeti közösséggel nem volt muszáj formálisan szakítani.¹⁰

Ez a „rejtőzködés” időnként a neofita kommunisták asszimilációs taktikájával is ötvözhető volt. Az érintettek gyorsan beléptek a pártba (amely – a zsidók szemében – a felszabadító hadsereg ideológiáját képviselte és annak presztízsével bírt), de közben, nem ritkán titokban (mintegy „elővigyázatosságból”) azért a keresztiséget is felvették. A későbbiekben nem volt ritka, amennyiben ezek az óvatos vallásváltoztatók a kommunista rezsim kádereivé váltak, hogy „biztos, ami biztos” alapon saját születő gyermekeiket is megkereszteltették, majd a hivatalos ateista kánonnak megfelelő szellemben nevelték őket.

E kettős asszimilációs stratégia előfordulása valójában egyfajta „társadalmi biztonságihiány” függvénye volt, mely a népirtás túlélőinek alap-

⁹ Lásd: Katona József: *Zsidó megújulásért. A fővárosi zsidóság lelki képe*. Budapest, 1947. 14.

¹⁰ Hasonló eltitkolási gyakorlat tükröződik az élet egyéb területeinek rítusaiban is. 1946-ban a pesti hitközségben (amely a főváros messze legnagyobb hitközsége volt) a zsidók között kötött polgári házasságok 74,2%-át erősítették meg a rabbi színe előtt, ami nagyjából megfelel az 1941-es aránynak. (Lásd Katona: *Zsidó megújulásért*, 12.) Ami a születéseket illeti, ezek eltitkolása korábban sosem látott mértékűvé vált. 1946-ban a a 2118 államilag anyakönyvezett születésből a budapesti rabbiságon mindösszesen 348-at jelentettek be, vagyis az összes 16%-át (ezzel szemben 1943-ban 52%-ukat, 1941-ben 39%-ukat, 1930-ban pedig még 61%-ukat). Uo.

vető léthelyzetét hosszú távon is jellemezte. Némelyek szemében azok közül, akik az új rendszerben az asszimiláció útját választották, a nácizmus miatt átélt végtelen gyötrelmek után két óvintézkedés a jövő biztosítására többet ért, mint egy. Ez a stratégia a kommunista hatalomátvétellel (1948) nagyrészt (bár nem teljesen) érvényét veszítette, ugyanis a sztálinista rezsim egy talán még ennél is könnyebben választható asszimilációs modellt kínált, mivel univerzalista ideológiára épült, de főleg olyat, amely azonnal megtérül: a párton és az apparátuson belül a zsidó származás – a ritka eseteket leszámítva – már nem számított bélyegnek. Ez az oka annak, hogy az áttérési hajlandóság (és nyilvánvalóan az áttérés leplezett formája is) 1949-től kezdve radikálisan lecsökken, és a következő években elenyészővé válik.

Amennyiben az 1945 utáni áttéréseket egy válság tüneteiként értékeljük, akkor itt csak a zsidó identitás válságáról lehet szó. A magyarországi zsidóknak – és az egész közép-kelet-európai zsidóságnak – minden korábbinál nagyobb szükségük volt arra, hogy újradefiniálják kollektív önazonosságukat egy olyan társadalmi közegben, amelynek közönyét vagy ellenségességét megtapasztalták a barna pestis idején. Választási lehetőségeiket a szélsőséges asszimiláció és beolvadás vagy disszimiláció és kiválás közötti spektrumon helyezhetjük el. A zsidó túlélők túlnyomó többsége a disszimilációs megoldást választotta, és a szovjet gyámság alá került országokat elhagyva Izraelbe vagy nyugatra emigrált.¹¹

Magyarország e tekintetben azonban egyedülálló kivételnek számított. Közvetlenül 1945 után még a cionizmus egyfajta, korábban nem látott diadalmenetének lehetünk tanúi Magyarországon is – egészen az 1949-ben bekövetkezett betiltásig –, a túlélő és az országba visszakérült magyar zsidók egy jelentős, de határozott kisebbségben lévő része szintén elhagyta szülőföldjét. 20 000 és 25 000 közé becsülhetjük a távozó zsidók számát mindkét alkalommal, amikor a határok nyitva voltak előttük, a kivándorlás lehetséges és engedélyezett volt, vagyis 1945 és 1949 között, illetve 1956–1957-ben.¹² A kivándorlók e látszólag nagy tömege azonban az 1945 után az országba visszatérő vagy az ország területén maradó zsidó-

¹¹ A szovjet blokk összes országából – a Szovjetuniót leszámítva – a túlélő vagy hazatérő zsidók nagy része 1945 és 1955 között elhagyta hazáját. Becsléseim szerint Csehszlovákiában ez az arány 58%, Bulgáriában 90%, Romániában 50%, Lengyelországban pedig 64% körüli lehetett. Lásd: Karády: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, 104.

¹² A becslésekkel kapcsolatban lásd: *uo.*, 101–104.

ságnak csak mintegy harmadát-negyedét tette ki.¹³ Mivel Magyarországon a radikális disszimiláció jóval kevésbé volt általános stratégiai „sorsválasztás”, mint a keleti blokk többi országában, érthető, hogy az országban maradók számára annál fontosabbá vált minden más, lényegét tekintve asszimiláns gyakorlat – köztük az áttérés, a névváltoztatás, a vegyes házasság, a vallási és alkulturális elkülönülés feladása, az azonosulás az új rendszerrel.

A kétfajta viselkedés közötti választóvonal nem egy családban vagy más mikromilióben eredményezett megosztottságot 1945 és 1948 között: míg egyesek Izraelbe emigráltak, mások megkeresztelkedtek és/vagy beléptek a kommunista pártba. Ugyanez a helyzet állt elő 1956–1957-ben, amikor számos egykori zsidó pártkader döntött az emigráció mellett (ők főként nyugatra távoztak), míg rokonaik és szövetségeseik többsége az országban maradt, hogy vagy részt vegyen a szovjet megszállással szembeni nemzeti ellenállásban¹⁴ (amiért később politikai elítéltekként börtönbe kerültek), vagy hasznot húzzon a megújult nómenklatúra színekúráiból. Tisztán kell látni, hogy e nem disszimiláns viselkedési formák számára – bármilyen különböző ideológiai, politikai vagy egzisztenciális okok húzódtak is meg a háttérükben – az asszimiláció jelentette a közös nevezőt. Az asszimilációs stratégián belül az egymásnak látszólag leginkább ellentmondó választásokat is össze lehetett egyeztetni – ezek kiegészítették vagy követték egymást. A népirtás és mintegy mellékesen az 1956-os krízis után közvetlenül megfigyelhető áttérések gyakoriságát *komplementer (kiegészítőleges) asszimilációs stratégiaként* kell értelmeznünk. Ennek fényében nem meglepő, hogy a zsidó túlélők identitásválságára adott asszimiláns válasz gyakran a keresztség felvételét jelentette egy olyan országban, amelyben az 1945 után társadalmilag zsidónak tekintett

¹³ Uo., 61. Az 1949. évi népszámláláson 191 000 zsidó *származású* egyént rögzítettek, közülük 144 000 izraelita vallásút. Tehát az a mintegy 40–50 000 kivándorló, aki a háború után hagyta el az országot, a túlélő honi zsidóság nem több mint harmadát-negyedét tette ki – attól függően, hogy a kilépőket vallásuk vagy származásuk alapján azonosítjuk. Akárhogyan is, a korabeli zsidó emigránsok aránya a többi szovjetizált közép- és kelet-európai országhoz képest nagyságrendileg kisebb.

¹⁴ Uo., 103–104. és 108. Az izraeli statisztikai hivatalok mindösszesen 9020 olyan személyt regisztráltak, akik 1956-ban és 1957-ben érkeztek Magyarországról, amiből arra következtethetünk, hogy ebben az időszakban a kivándorló zsidók többsége nem a cionista típusú disszimiláció, hanem a magyarországitól eltérő nemzetállami keretben való asszimiláció mellett tette le a voksát.

népességén belül a megkeresztelkedettek aránya már mintegy egyharmadra tehető.¹⁵

Az áttérési mozgalom háború utáni erősödése ismételten csak megerősíti azt az elgondolást, miszerint az asszimiláció az aktuálisan uralkodó társadalmi integrációs módozatot követi. Ez a háború előtt elsősorban, ha ugyan nem kizárólag, a vallásgyakorlason alapult. A régi rendszer összeomlását követően az egyházak egészen 1948-ig meg tudták tartani erkölcsi tekintélyük nagy részét – a régi és az új rendszer közötti folytonosságot biztosító közintézményekként – és befolyásuk egy szeletét, például az oktatásban. Ebből adódóan bizonyos mértékben megőrizték társadalmi klasszifikációs funkcióikat. E képességüket az 1948. évi szeparációs törvényt követően, amely – nevével ellentétben – az egyházakat állami gyámság alá helyezte, rohamosan elveszítik. Ettől kezdve az áttérésekre épülő „régii” asszimilációs modell nagyrészt érvénytelenné válik, ami magával vonja a fővárosi zsidó aposztázia esetszámainak végletes ritkulását.¹⁶ A kitérészi mozgalomnak mint olyannak az összeomlása ugyan a vidéki túlélők körében is megfigyelhető 1948 után, de Budapesten ezt még megerősítette a vidéki zsidóság gyors betelepülése a fővárosba. Ez olyan

¹⁵ A 13. lábjegyzet alapján megállapíthatjuk, hogy 1946-ban a zsidó származásúak létszáma 33%-kal meghaladta az izraelita vallásúakét. Különböző, főként demográfiai okokból adódóan (lásd: Karády: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, 70–71.) a nemzőképes korban lévő fiatal nemzedékben a megkereszteltek arányának még ennél is magasabbnak kellett lennie. Ebből, valamint a további áttérésekből és a cionista motivációjú kivándorlásnak a hithű zsidóságra gyakorolt valószínűleg nagyobb szívóhatásából adódóan a megkereszteltek arányai a sztálini időszak alatt – talán paradox módon az ateista rendszerben – csak tovább növekedhettek.

¹⁶ A Debrecenben regisztrált (eddig kiadatlan levéltári összeírásból származó) áttérésekre vonatkozó adatok teljes mértékben megerősítik a fővárosban megfigyelt tendenciákat. (Itt csak a reformátussá váló zsidók számairól van szó.) 1932 és 1934 között évente átlagosan 7,5 áttérést rögzítettek. Ez a szám 1938-ban 44-ig emelkedik, majd az intézményes antiszemitizmus időszakában (1939–1943) magas szinten (évi 18) stagnál. 1945 és 1947 között éves átlagban már ismét 7,5 valláselhagyó izraelitát találunk. Ugyanakkor a debreceni zsidó hitközség létszáma időközben a néptartás előttiinek kevesebb, mint felére zsugorodott (az 1941. és az 1949. évi népszámlálások tanúsága szerint 9 142 lélekről mintegy 4 500-ra csökkent). Az áttérési mozgalom Debrecenben kétségkívül kevésbé volt erős, mint Budapesten (ami főleg abból adódott, hogy ebben az ekkor még falusias agglomerációban az ortodox irányzat volt többségben), azonban történeti alakulása pontosan ugyanazt az ívet követi. Ha a vallásváltók számait a jelenlévő hitközségek méretéhez viszonyítjuk, akkor úgy becsülhetjük, hogy 1945 után a túlélők áttérési hajlandósága az 1932–1935 közötti dupláját is meghaladta, és *nagymértékben a háború alatti szinthez hasonló maradt* (1941 és 1943 között évente átlag 13,3 áttérést rögzítettek). Ezek a – kétségkívül alacsony esetszámokra alapozott – számítások megerősítik azt a feltevést, hogy monografikus megfigyeléseink hűen követik az általános trendvonalat.

túlélőtömegekkel dúsitotta a helyi zsidóság sorait, akiknek szocializációs gyakorlatától a hagyományos szimbolikus sorsközösség feladása legtöbbször még az ateista rendszer szorítása alatt is idegen maradt.

Vizsgálódásunk utolsó részében nem mulaszthatjuk el egyik empirikus forrásunk, a pesti neológ hitközség aposztaták anyakönyvei szolgáltatott információk statisztikai kiértékelését. E forrás értéke abban áll, hogy ez az egész fővárosi zsidóság többségéből származó kitérőkről enged képet alkotni. Ugyanakkor már említést nyert, hogy e forrás reprezentációs értéke a teljes zsidó kitérés mozgalomról bizonytalan, hiszen csak az érintettek kisebbik hányadára vonatkozik, valószínűleg egy nem véletlenszerűen kiválasztott, a hitközséggel való szakítást eltökélten vállaló frakciójára, amennyiben a kitérők időben változó, de 1945 után már nagyobbik része nem jelentette be kilépését elhagyott hitközsége hatóságának.

Kezdjük az áttérők korpíramisának jellegzetességeivel, melyek időbeli elmozdulása valószínűsíthetően mindig magán hordja külső körülmények hatását. Mint a legtöbb asszimilációs aktus, mely elvárhatóan kedvezően módosítja az érintettek egzisztenciális státusát és lehetőségeit – mint a névmagyarosítás vagy a vegyes házasság –, az áttérés optimális haszna annál jobban megtérül, minél inkább az életciklus korai fázisában valósul meg. Ezt persze többfajta körülmény befolyásolhatja. A hitbéli meggyőződés – „megtérés” – nem mindig fiatal korban alakul ki. A család vallási állásának vegyes házasságtól motivált homogenizálása gyakran csak a gyerekek – különösen egy fiúgyermek – megjelenésekor válik sürgetőbbé. A kitérés feltételéhez kötött kinevezés állami hivatalba kései korban is aktuális lehet. A vallásváltásra való hajlandóság általában erősen korsajátos, amennyiben az idősebb generációk az antropológiai megfigyelések szerint rendre jobban hajlanak a hagyományörzésre. Az asszimilációra kész fiatalok ezért nemritkán csak akkor vállalják a családban esetleg ódiumnak tekintett aposztáziát, amikor a hagyományhoz ragaszkodó elődök elhaláloztak.

A 2. táblázat adatai 1940 előtt mindenestre azt mutatják, hogy a kitérők korfája sokkal fiatalabb az átlagnál, nem annyira a 30 év alattiak arányában, ami megfelelt a korcsoport arányának a korabeli fővárosi zsidóságban (25 %), mint hogy az 50 felettiek aránya egyhatodnál is kisebb volt, szemben a korosztály duplájánál is nagyobb arányának (36 %) a korabeli fővárosi zsidóságban az 1941-es budapesti lakásösszeírás szerint.¹⁷ A fia-

¹⁷ Felmérési eredmények az 1941-es lakásösszeírás 1/20-os mintája alapján. Publikálatlan statisztikai eredmény.

tal kitérők részesedése azonban a fasizálódás éveiben kissé megnőtt, bár 1942–44-ben az 50 év felettieké is. Ez azt mutatja, hogy a külső nyomás az idősebb nemzedékekben is felszakította – a fenyegetettség alól való illuzórikus menekülőút képében – az aposztázia elleni gátakat. A legnagyobb változás mindenesetre a túlélő kohorszokban ragadható meg. 1945 után, amikor a 30 év alattiak népességi aránya történelmi mélypontjára zuhant,¹⁸ a kitérők fele közülük került ki, míg – ennek megfelelően – az 50 feletti idősebbek részaránya a korábbinál is csekélyebbre zsugorodott.

2. táblázat

A pesti neológ hitközségnél bejelentkező „kitérők” kormegoszlása 1936 és 1960 között

Kormegoszlás	1936/37	1938/39	1940/41	1942–44	1945–47	1948–60
30 alatt	24,0	24,2	31,2	27,5	47,3	50,0
30–49	58,6	58,3	51,2	52,5	42,0	36,5
50 és afölött	17,4	17,5	17,6	20,0	10,8	13,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	1211	1204	902	1573	820	770

Forrás: A pesti neológ hitközség „Aposztáták könyve”.

Kevésbé váratlan a magyar és nemrég magyarosított családnevűek részvétele a kitérés mozgalomban, ahogyan ezt a 3. táblázat illusztrálja. Mivel a névmagyarosítás ritka kivételektől eltekintve mindig a felmenők vagy az érintettek kérvényezésével valósult meg, akárcsak az aposztázia, érthető, hogy a kettőt adatainkban is erős korrelációs kapcsolatban találjuk. Míg az 1941. évi lakásösszeírásban (Nagy Péter Tiborral végzett felmérési eredményünk szerint) csak 27% magyar családnevűt lehet azonosítani, az 1940 előtti kitérők között már közel kétötödnyi ezek aránya. Azután az utóbbi százalék jelentősen lecsökken a fasizálódás éveire, amikor a legasszimiláltabbakon kívül is egyre több pánik kitérő kereste az egyházak elvárt, bár ritkán megtalált védelmét. Ezt felerősíthette valamelyest a további zsidó névmagyarosítások lehetőségének megszűnése 1937 után. 1945-ben viszont ennek az antiszemita tilalomnak a feloldása ismét számos nominális magyarosodást eredményezett.¹⁹ Evvel is összefüggött a magyar nevű kitérők arányának emelkedése 1944 után, 1948-ot követően egészen 46%-ig.

¹⁸ Karády: *Túlélők és újrakezdők*, 74.

¹⁹ L. Kozma István – Karády Viktor: *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Budapest: Osiris, 2002. 246–247., 297.

3. táblázat

A pesti neológ hitközségnél bejelentkező „kitérők” megoszlása a családnév nemzeti jellege szerint 1936 és 1960 között

Családnév jellege	1936/37	1938/39	1940/41	1942–44	1945–47	1948–60
Magyar	24.4	20.2	20.7	19,0	23.1	25.8
Magyarosított	14.2	18.5	11.2	14,3	19.1	20.2
Német	48.2	45.4	49.6	51,6	45.6	37.6
Szláv	11.1	13.5	13.2	11,4	10.1	13.3
Zsidó	1.8	2.1	4.9	3,4	2.2	2.7
Más	0.3	0.3	0.4	0,2	0	0.2
Összesen	100	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N =	628	1212	903	1573	823	771

Forrás: A pesti neológ hitközség „Aposztaták könyve”.

A 4. táblázat foglalkozási kategóriái szerint nehezebben értelmezhető a hitközségnél jelentkező kitérők összetételének alakulása a vizsgált évtizedekben. Míg 1935-ben éppúgy, mint 1945-ben a fővárosi népösszeírások egyharmadnyira becsülték a zsidó népességben a proletár rétegek részarányát,²⁰ hasonló arányokat találtak a kitérők között is, bár erős ingadozással az egytödnyi (1938–39-ben) és a kétötödnyi (1940–41-ben) között. Ez első látásra kérdésessé teszi azt a bevett elképzelést, mely szerint a zsidó identitás nyilvános feladása elsősorban az értelmiségi és más mobilis, társadalmi integrációt kereső csoportok konformista beilleszkedési stratégiája lett volna. Itt nem szabad elfelejteni, hogy a szervezett munkásság mozgalmában részt vevő s ott sokszor vezető szerepet vállaló nagyvárosi zsidó „segédszemélyzet” maga is gyakran a zsidóság elvilágiasodottabb részlegeihez tartozott, különösen az ateista programot hirdető szocialista vagy kommunista párt színeiben.

Egyébként az értelmiség alacsony részvétele a kitérők között valójában számottevő felülreprezentációt takar, hiszen ez a kategória az 1941-es zsidó népességben csak 3,2% (szabadértelmiség), illetve 2% (művészek, tanárok) erejéig volt jelen, míg a 4. táblázatban ezeknek az arányoknak minimum duplájával, ha nem háromszorosával. Ugyanezt lehet mondani a diákokról, akiknek egytized körül mozgó számarányai – megbízható összehasonlítási alap nélkül is – biztosan meghaladták ennek a fiatal korosztály részét képező kategóriának a fasizálódás éveiben gyorsan zsugorodó népességi mértékét. Még nagyobb súllyal szerepelnek a kitérők között a kisköztisztviselők, akiknek arányait a „keresztény kurzus” zsidót-

²⁰ Karády: *Túlélők és újrakezdők*, 147.

lanítási politikája drasztikusan megtizedelte, bár erre sincsenek pontosabb adataink.

Kimutathatóan alulképviseltek ezzel szemben a kitérők között a kispolgári és magasabb önálló, birtokos és vállalkozói rétegek – 1935-ben a fővárosi zsidóság 27%-a, 1945-ben már 40%-a.²¹ Ez utóbbiak, éppen gazdasági önállóságuk folytán, kevésbé voltak kitéve asszimilációs nyomásoknak és vonzásoknak még a régi rendszer alatt is. 1945 után a nagypolgárinak számító csoport részvétele valósággal elenyészővé válik a vallásukat elhagyók között, éppúgy, mint az 1948-as „fordulat éve” utániak között a kispolgárságé. Ez érthető, hiszen a bolsevik típusú kényszermobilitás rendszere mindkét kategóriát gyorsan felszámolta.

4. táblázat

A pesti neológ hitközségnél bejelentkező „kitérők” foglalkozási kategóriák szerint (1936–1960)

Foglalkozás	1936/37	1938/39	1940/41	1942–44	1945–47	1948–60
Munkás, paraszt, szakmunkás	29,6	20,8	39,8	34,6	30,6	34,5
Kiskereskedő, kisiparos	9,4	13,6	14,1	16,9	18,8	9,7
Kisköztisztviselő	23,6	30,3	19,8	18,7	20,8	14,6
Magasabb köz- és magánhivatalnok	2,7	3,0	1,2	2,4	4,0	14,2
Tanár, tanító, újságíró, művész	8,7	3,9	4,2	3,9	3,9	4,4
Szabadpályás szakértelmiségi	8,2	10,0	4,1	8,1	5,5	6,5
Diák, tanuló	14,0	6,3	8,8	10,1	14,5	10,67
Magánzó, vállalkozó, nyugdíjas, birtokos, bankár	3,9	11,2	7,8	5,3	1,8	2,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	415	750	565	1048	669	618

Forrás: A pesti neológ hitközség „Aposztaták könyve”.

²¹ Uo.